

Ұлының ұлағаты

3. Сейітжанұлы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің ф.ғ.д., профессор, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Профессор З.Сейтжановтың «Ұлының ұлағаты» атты мақаласында шет елдердегі қазақ әдебиетін туып дамуына ұлы ақын Абайдың қандай әсер болғандығы қарастырылады.

Талантты ақын Таңжарық Жолдыұлы Қазақстанда бірнеше жыл тұрған. Жер көріп, ел аралаған, білімін жетілдірген. Сонымен бірге Ахмет, Міржақып, Абай, Шәкәрім, Ыбырай, Сұлтанмахмұт қатарлы ақындардың шығармаларымен танысқан. Мұның бәрі де жас Таңжарықтың білімін тереңдетіп, таным-түсінігін кеңейте түскен. Халқының қамын ойлайтын күрескер ақын ретінде қалыптасуына әсер еткен. Өзінің «Ақын сыры» атты өлеңінде былай дейді:

Ахмет, Абай, Әсет, Міржақыптар,
Жетпейді оған жисаң мың баланы...
Сөздері басқа ақынның маған мәлім
Кұрт салған шайдай іріп былғанады.
Бәрін де Абай сөзі басып түсер
Бір парша шеттен алып қырнағаны.

Ақынның үндестік тауып, үлгі алған өнерпаздарының кімдер екенін бірден аңғаруға болады. Таңжарық өзі атаған адамдардың мұраларымен жақсы таныс болған. Олардың шығармаларын үлгі тұтқан, тіпті кейбіреулерімен тағдырлас болған. Осылардың ішінен Абайға ерекше назар аударады. Оның ұлы ойшыл, дара тұлға екенін жазбай таниды. Сондықтан Абай өлеңдерін жасынан оқып, нәр алуға тырысқан. Оның мұрасын үлгі тұтқан. «Бәрін де Абай сөзі басып түсер» деп жоғары баға беруі осыны аңғартса керек.

Таңжарықтың бірнеше туындылары Абай өлеңдерінің ықпал-үлгісімен жазылғанын аңғару қиын емес. Атап айтқанда «Тірлік мысалы», «Жігіттерге», «Бір талап», «Ой толғау» қатарлы өлеңдерінен Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Бір дәурен кемді күнге бозбалалық» т.б. өлеңдеріндегі ой тереңдігі, ел мен жер, адамгершілік жайындағы толғаныстар Абай үлгісі екенін айтуға болады. Абай бір өлеңінде жастық шақтың қадірін білуді,

көрсен қызарлық жасамауды ескертеді. Ескі ауылдағы қызға қырындауды «жігіттік өнер» деп білетін ұғымға қарсы пікір айтады. Жар таңдауда жаңылмауды аңғартады:

Көріп алсаң көріктіні,
Таңдап алсаң тектіні,
Сонда көңіл толмай ма?
Егер адал жүргенде
Тіпті жолың болмай ма? – (1, 11 б.) –

деп сүйіспеншілік сезімінің тазалығын талап етеді.

Осындай ойды Таңжарық ақыннан да көреміз. «Жастық баста бар кезде» өлеңінде жаңылыс басып, жаңсақ кетпеуді қозғайды.

Екі жаман қосылса,
Бір-біріне қортаңдап,
Күңкіл, керіс тынбайды.
Екі жақсы қосылса
Қас-қабағы жарасып,
Жабырқап сағы сынбайды

Ақынның «екі жақсы» деп отырған Абайдың жоғарыдағы айтқан «көріп алған көрікті мен таңдап алған тектісін» еске салып тұрғандай. Екі ақын да көзжұмбайлықтан сақтандырып, азаматтың көңілі толып, сағы сынбай жүру үшін жақсы адамнан қапы қалмауды ескертеді.

Таңжарық мұрасының ішінде «Ой толғау», «Шын тілек» деп аталатын туындыларының орны бөлек. Ақын Абай, Ыбырай, Ахмет, Міржақып, Шәкәрім сынды ел ардақтыларының өркениетті ел болуға шақырған шығармаларын атайды. Халықты оятып, оқуға, еңбекке, береке-бірлікке үндеген ұлағатты сөздерін алға тарта отырып, іргелі ел болуға назар аударады. Сахарада бейғам жүрген халықтың әрекетіне көңілі толмайды. «Ой толғауда»:

... Бақ қайтып, ырыс өліп, сыр жеңгенде,
Қапыда қалар басың қамаланып.
Ішкенің у, жегенің заһар болып,

Жүрекке күнде қайғы жамаланып, – деп елдің мүшкіл халіне налиды, әрі наразылығын да ашық білдіреді.

Ұлы Абай және оны үлгі тұтқан Таңжарық екеуінің өлеңдеріне тән бір ерекшелік – шыншылдық пен сыншылдық сипаттың басым екендігі. Себебі, екі ақын халықтың болағашағына көз салады. Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп ағынан ақтарылған жан күйзелісін айқын білдіргеніндей, Таңжарық сол тұстағы халықтың хам-харекетін айтып ой толғайды. Бодандық бұғаудың қырсықсорын жете ұғынған Таңжарықтың қиналысынан осыны аңғаруға болады. Абай өлеңдері ақынның көңіл қалауын дөп басқандықтан көптеген туындыларында ой жарыстыра үндесіп отырады. Абайдың «жақсы менен жаманды айырмадың» деп кейістік білдіретіні бар. Бұл – ұлт қамы үшін айтылған сөз. Сонда қазақ жақсы мен жаманды неге айырмайды? Өйткені «өз қолынан өз биігі кеткен» заман еді. Бұл мәселе Таңжарықты да толғандырмай қоймаған.

Бүгінгі естігені ертең ұмыт.

Миына бір орнығып қалған емес.

Өтірік, мақтан, өсек, айла-қулық

Жолында жағы шаршап талған емес, – деген жолдары адам бойынан кездесетін жиіркенішті кемшіліктерді санамалап көрсетеді. Мұндай теріс мінез-қылықтан аулақ болуды қадап айтады. Бұл сөз халық тағдырына да қатысты. Ақын айтқан сөзді құлағына ілмейтін парықсыздыққа қарсы. Себебі отарлық билік елдің бірлігін бұзды, мінез-машығын өзгертті. Өтірік, мақтан, өсек, айла-қулыққа келгенде алдарына жан салмайды. Қара бастарының қамы үшін осындай жағымсыз іс-әрекеттерді қалыпты іс деп ұғады. Сондықтан ақын халықтың сана-сезіміне әсер етіп ойландырмақ болады. Абай да жоғарыдағы аталған жаман әрекеттерге (өтірік, мақтан, өсек, айла-қулық, т.б.) ерекше назар аударып, «бес дұшпан» деп қарағаны белгілі.

Отарлық заманның барлық кесір-кесапатын мейлінше шынайы бейнелеген кемеңгер ақынның кенеулі ойын Таңжарық та өзінше ұғынады, тәлім алады және ашына

да ашық айтуға ұмтылады. Ұлт ақыны болған Таңжарық қазақ халқының қамы үшін қалам тартып, сөзін соларға бағыштауы, сөз жоқ, Абай өнегесі деп ұққан жөн. Мәселен,

Қақсаған халық үшін толып жатыр,

Ешкімге ұғымы жоқ жел не деген!

Неткен ел ойы сұйық, қарпуы жоқ

Иілмей қатып қалған бел не деген.

Айырып дос пен қасты танымайды

Көр қылып көзін басқан шел не деген.

Бұл – бүкпесіз айтудан туған ой. Басқаға бағынышты болып бейғам жүрген халықтың бір байламға келмейтін енжарлығына реніш білдіреді. Мұнымен ғана тынбай «ойы сұйық, қарпуы жоқтардың» санасына саңлау түссе деп тілейді. Сондықтан шындықтың бетін ашып, бұғалықтан құтылудың жолы халықтың өз әрекетіне байланысты екенін ұғындырады. Ақын өз кезіндегі халқының әлеуметтік тұрмыс-тіршілігін барынша шынайылықпен бейнелей білді. «Дос пен қасты» айырмаған елінің бейғамдығын көрсете білетін деңгейге көтерілу, халқының кіріптар тірлігіне қамығу Абай кемеңгерлігінің ықпалы екені аян.

Таңжарықтың табиғат тақырыбына жазған бірнеше өлеңдері бар. Абайдың шығармашылық әлемінен қанаттанғаны оның «Жаздың бір күні», «Көктем мысалы», «Тау табиғаты» қатарлы өлеңдерінен не анық аңғарылып тұрады. Абайдың әйгілі «Жазғытұры» өлеңінде:

Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты,

Құмары екеуінің сондай күшті, –

десе, Таңжарық «Жаздың бір күні» деп аталатын туындысында:

Сығалап босағадан жымың қақты,

Күйеудей қайынына келген ұрын.

Шықпенен бетін жуып, жер түрленіп

Күтінді қалыңдықтай күні бұрын, – дейді.

Екі ақын да күнді күйеуге, жерді қалыңдыққа балайды. Табиғаттың түлеп-түрлетін малға да, адамға да жайлы көтеріңкі көңіл сыйлайтын көктем мезгілін суреттейтін өлеңдерінен де ұқсастық байқалмай қалмайды. Әрине, алдымен Абай айтады. Ұлы ақын туындысын оқыған соң Таң-

жарық та «өзінше» айтады. Бірақ бұл – Абай үлгісі.

Тағы да салыстырып көрейік:

Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар,
Мал мазатсып, қуанып, аунап-қунар.

Жыршы құстар әуеде өлең айтып
Қиқу салар көлдегі қаз бен қулар.

(Абай)

Болмаса:

Құс сайрап, бие байлап бозбалалар,
Алысқан аударысқан, қуып құлын.

Қолында ақ таяғы мал қайтарып,

Шетте жүр ақсақалдар анағұрлым.

(Таңжарық)

«Адамзаттың көңілі өсіп көтерілетін» көктемді екеуі де қазақ ауылының өмір-тірлігімен қабыстыра бейнелейді. Белгілі бір мезгілдің өзіндік белгі-бедерін де дөп басып көрсетеді. Бұл өлеңдердің де рухтасынғайлас екені аңғарылып тұрады. Енді бірде Абай:

Түйе боздап, қой қоздап қорада шу,

Көбелек пен құстар да сайда ду-ду, –
деп жырласа, Таңжарық та Абайша айтуға ден қояды.

Қой шулап, қозы маңырап, сиыр мөңіреп,

Беймаза ауыл сырты ырың-жырың, –

деген тармақтардың үндестігі жоқ емес.

Абай көктемнің жанға жайлы шуағын «Қара тастан басқаның бәрі жадырап» деп бейнелесе, Таңжарық та «Жалғыз-ақ жібімеген бір қара тас» деп түйеді.

Екі ақынның көктемнің жайындағы өлеңдері ғана бірлік тауып отырмайды. Таңжарық табиғат туралы жазған басқа шығармаларында да Абайға ден қоятындығы байқалады. Абайдың М. Лермонтовтан аударған «Теректің сыйы» өлеңінен мынадай жолды оқуға болады:

Асау терек долданып, буырқанып,

Тауды бұзып жол салған тасты жарып.

Ал, Т. Жолдыұлы «Тау табиғаты» өлеңінде:

Жол салып, тауды бұзып, тасты жарып,

Долданып ашулы су шыпшып аққан, –
деп бейнелеуі тегін болмаса керек. Бұл Абайша жазу десек артық болмайды. Абай мен Таңжарықтың жаз кезіндегі қазақ ауылының екі сәтін суреттейтін өлеңдері

бар. Абай жайлауға қонып жатқан ауылдың қарбалас қимыл-әрекетін қапысыз көрсетеді.

... Шұрқырап жатқан жылқының

Шалғыннан жоны қылтылдап.

Ат, айғырлап, биелер

Бүйірі шығып, ыңқылдап...

Қыз-келіншек үй тігер

Бұрала басып былқылдап, –

деп суреттейді. Таңжарық та жайлауға көшіп жатқан ауылдағы абыр-сабыр тірлікті көз алдына әкеледі. Ақындар өмір құбылысының бір мезеттік сәтін тартымды бейнелеген.

Бозбала жылдам, жылпың қызбаланып,

Шешініп жүк артысып қимылдасып.

Шуласа қорада қой, сыртта сиыр

Желіде айғыр-бие қыңқылдасып.

Осы өлеңдердің тақырыптық жағынан да, жекелеген тармақтары жағынан да орайластығы байқалады. Мұның өзі де ұлы Абайдан Таңжарықтың үйренгені, одан үлгі алып, шеберлігін шыңдағаны хақ.

Абайдың аңғарғыш жанары кейбір адамдардың бойындағы міндер мен ел билеушілердің тойымсыздығын әртүрлі көркемдік тәсілдер арқылы батыра сынап, олардың жағымсыз бейнесін мүсіндегені белгілі. Мәселен, «Болыс болдым мінеки», «Мәз болады болысын», «Жақсылыққа», т.б. өлеңдерін атасақ та болады. Бұл жағынан келгенде Таңжарық та осындай тәсілді қолданған. Ақын кейбіреулердің мінін астарлап айту арқылы келемежге айналдырса, кейбір адамдардың шымбайына батыра мысқылға айналдырады. Бір мысал келтірейік: «Сатылған зеңгіге» атты өлеңінде:

Сатылған, екі бетің шыбар едің,

Ел жеуге ежелден-ақ құмар едің.

Албанды екі жүздей жеп тауыссаң

Бәтшағар, сонда ғана тынар едің!

десе, тағы бір өлеңінде:

Қызайда Дарубайдың ат-әруағы,

Жайылған сөзінің көп мақал жағы.

Сүртіден отыз ауыл, тоқсан қара

Бар екен тартып алған шатақ жағы.

Кедейге жаны ашыған адам емес

Басым-ақ мінезінің қатал жағы, –

деп атқамінерлердің (Сатылған, Дарубай) іс-әрекетін тайға таңба басқандай тура айттып, ащы ажуаға айналдырады. Екі әкімнің қылығын мәймөңкелемей тіке мінеп масқара етеді. Ақалақшы-зәңгі болып мәнсапқа басы айналғандарға көңілі толмайды, олардың адамгершілікке жатпайтын істерін беттеріне басады. Бұл тараптан келгенде тағы да Абаймен қабысатын тұстары бар екенін көреміз.

Қорыта айтқанда, Таңжарық шығармаларының ағартушылықтан азатшылдыққа бағыт алып, идеялық-эстетикалық жақтан терендеуіне өлең өрнегінің түрленіп, дүниетанымының кеңеюіне Абай бастаған

өнерлі шоғырдың үлгі-өнегесі аз болмаған. Шыңжан өлкесіндегі қазақ әдебиетінің қалыптасып дамуы жолында қалам тартқан ақындардың кемелденіп, рухани жетілуіне тірек болған бұлақ көздің бірі – Абай мұрасы. Кезінде Абай мұрасы ата жұрттан тысқары тұратын қазақ қауымына да кең тарап үйретер үлгі-өнегесі, ғибрат-тағылымы аз болмаған.

В своей статье профессор З. Сейтжанов рассматривает то, как развивается казахская литература за рубежом и как воспринимают великого поэта Абая.

In the article professor Z. Seytzhonov considers as the Kazakh literature abroad and as poet Abay apprehended great develops.

«Қараормандағы» адамдардың тағдыры

Ш. Шортанбаев¹, М. Таубалдиев²

өл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың¹аға оқытушы, ²4 курс студенті

Аннотация. Мақалада авторлардың қаламгер Қалихан Ысқақовтың «Қараорман» атты романына, оның көркемдік әлеміне, тіліне, стиліне, образ жасау тәсіліне талдау жасау арқылы жазушының кейіпкер дүниетанымына үнілудегі кемелдігі мен суреткерлік шеберлігін, авторлық ұстанымын айқындауы қарастырылған.

Әдебиет – ардың ісі. Жазушы – ар мен адалдықтың, қауымның қайғысы мен қуанышын теңдей теңгерген елдің көзі мен құлағы, сөзі мен өзі. Ардың жүгін арқалау- машақат, машақатты болса да, мәртебелі. Қаламгер боп туу-зор бақыт, сол бақытты баянды қылу – зор жауапкершілік. Әдебиет атты мұхитымызды сөзді сөз, тың ойларын қайталанбас құштарлықпен өзіндік арна арқылы рухани байлығымызды молайтып жатқан дарындар аз емес. Қазақтың қара сөзін қуаттандырып, көркем ойды сөз сәулесімен нұрландыру талантқа тән. Айтылған ой көрнекті қазақ жазушысы Қалихан Ысқаққа да қатысты. Қазақ қаламгерлерінің арасындағы шоқтығы биік, пайымы бөлек, парасаты жоғары қаламды серік еткен Қалихан жайында сөз қозғау оңай емес. Танымынан тамыр алған, жүрегінен жыр боп төгілген туындыларын талдау одан да қиын. Оқырман қауымға атын шығарған тұңғыш туындысы "Қоңыр күз еді" повесі. Шығарма өзінің балалық шағындағы өмірін өксігімен және өз махаббатымен тұтас күйінде бұзбай – жармай қа-

ғаз бетіне түсіре салғандай әсерге бөлейді. Повестегі бізге таныс интернат өмірі бар шындық қалпымен көзімізге елестейді. Мұнда сезім мөлдірлігі, жан тазалығы және турашылдығымен есте қалатын шыншыл да бірегей бейнелер кездеседі. Қасым, Алтын, Қомшабай бейнелерін сомдағанда, қаламгердің шын сыры, ой – арманының гуманистік сипаттары жарқырай көрінетіні айқын. «Теңіздің қасиеті тамшыдан танылады» демекші, алғашқы қадамынан-ақ өзінің айқын қолтаңбасын танытты. Жазушының үздік шығармалары орыс, украин, өзбек, татар, чех, словак, неміс тілдеріне аударылып басылуды да көп нәрседен хабардар еткендей.

Қ. Ысқақовтың қаламынан туындаған шығармалардың қай-қайсысын алсаң да, көз алдымызға бүкіл Алтай өңірі өзінің ғажайып тұтас тұлғасымен, әсем табиғатының көрінісімен жанды баурайды. Тіпті халық жазушысы Қабдеш Жұмаділовтің: "Алтайдың тұмса табиғатын, шулаған қара орманы мен Бұқтырманың булыққан сарынын көркем прозада бірінші рет бейнелеген - Қ. Ысқақов."- деген сөзінде терең